

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.9.018.3–053.6

О.В. Алексеева,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ

ШКІЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ Й ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ: ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

Нині в умовах реформування й модернізації освіти проблема шкільної дезадаптації (ШД) є однією з найбільш актуальних і, за даними офіційної статистики, носить прогресуючий характер, породжуючи, у свою чергу, такі гострі проблеми сучасності як булінг, підліткову агресію, шкільну дідівщину тощо. Іншими словами, простежується безпосередній зв'язок між явищем ШД і протиправною поведінкою підлітків. На підставі цього, а також на основі узагальнень підходів, вироблених сучасною науковою думкою, ШД розглядається як специфічний етап соціальної дезадаптації, який передує делінквентній, а згодом і кримінальній поведінці неповнолітніх. Розкрито структуру поняття шкільної дезадаптації та описано її типи, прояви, види. Розглянуто чинники, що зумовлюють її виникнення. Розкрито низку понять, які розкривають психолого-педагогічні аспекти ШД: адаптаційний конфлікт, афіліація, смисловий бар'єр тощо. Визначено основні способи та напрями педагогічного впливу за стійкої шкільної дезадаптації, а також шляхи подолання деяких проявів дезадаптації в освітньому процесі школи.

Ключові слова: шкільна дезадаптація (ШД); стійка, латентна ШД; психологічні детермінанти ШД, адаптаційний конфлікт, афіліація, смисловий бар'єр, антидисциплінарна, девіантна, делінквентна поведінка, шкільне середовище; важка, педагогічно занедбана, соціально занедбана, дискомфортна дитина; механізм взаємодії “підліток – педагог – родина”.

В современных условиях реформирования и модернизации образования проблема школьной дезадаптации (ШД) является одной из наиболее актуальных и, по данным официальной статистики, носит прогрессирующий характер, порождая, в свою очередь, такие острые проблемы современности как буллинг, подростковую агрессию, школьную дедовщину и тому подобное. Иными словами, прослеживается непосредственная связь между явлением ШД и противоправным поведением подростков. На основании этого, а также на основе обобщений подходов, выработанных современной научной мыслью, ШД рассматривается как специфический этап социальной дезадаптации, предшествующий делинквентному, а впоследствии, и уголовному поведению несовершеннолетних. Раскрыта структура понятия школьной дезадаптации и описаны ее типы, проявления, виды. Рассмотрены факторы, обуславливающие ее возникновения. Раскрыт ряд понятий, которые

раскрывают психолого-педагогические аспекты ШД: адаптационный конфликт, аффилиация, смысловой барьер и тому подобное. Определены основные способы и направления педагогического воздействия при устойчивой школьной дезадаптации, а также пути преодоления некоторых проявлений дезадаптации в образовательном процессе школы.

Ключевые слова: школьная дезадаптация (ШД); стойкая, латентная ШД; социопсихологические детерминанты ШД, адаптационный конфликт, аффилиация, смысловой барьер; антидисциплинарное, девиантное, делинквентное поведение; школьная среда; сложный, педагогически запущенный, дискомфортный ребенок; механизм взаимодействия “подросток–педагог–семья”.

In modern conditions of reformation and modernization of an education, the problem of school disadaptation (SD) is one of the most urgent and, according to official statistics, has a progressive nature, generating, in turn, such acute contemporary problems as bullying, teenage aggression, school hazing etc. In other words, there is a direct connection between the phenomenon of SD and the unlawful behavior of adolescents. On the basis of this, and also on the basis of generalization of the approaches developed by modern scientific thought, SD is considered to be a specific stage of social maladjustment, preceding delinquent, and, subsequently, criminal behavior of minors. The structure of the concept of school disadaptation is revealed and its types, manifestations, species are described. Factors determining its occurrence are considered. A number of the concepts revealing the psychological and pedagogical aspects of SD are studied: adaptation conflict, affiliation, semantic barrier, and so on. The main ways and directions of pedagogical influence in the cases of a stable school disadaptation, as well as the ways of overcoming some manifestations of disadaptation in the educational process of the school, are defined.

Keywords: school disadaptation (SD); resistant, latent SD; sociopsychological determinants of SD, adaptive conflict, affiliation, notional barrier; antidisciplinary, deviant, delinquent behavior; school setting; difficult, pedagogically neglected, uncomfortable child; mechanism of interaction “teenager-teacher-family”.

У перехідний період розвитку суспільства (так склалося, що в Україні він триває вже понад 30 років) людство перебуває в пошуці основ, які мали б зробити стійкою людину, яка живе в нестабільному суспільстві. Можна сказати, що в такому самому пошуці перебуває підліток, із його дезорганізованістю, розгубленістю, відчуженістю щодо інших і самого себе. Він видається випадковою, досі не розгаданою фігурою в педагогіці, психології, юриспруденції тощо, досі не відпрацьовано більш-менш ефективного механізму взаємодії з підлітками. Крім того, чим старшою стає дитина, тим гірше розуміють і відчувають її батьки, часто застосовують до неї неадекватні вікові й ситуації вимоги, виховні заходи. Коли дитина входить у підлітковий вік, складнощі між нею й батьками у стократ зростають [1]. Водночас дедалі більше зростає роль у її формуванні інститутів соціалізації, головним з-поміж яких залишається школа, яка являє собою своєрідний зріз суспільства, важливий соціальний символ. Чи може сучасна українська школа впоратися з функцією соціалізації? Чи, навпаки, школа і дитина стають агресивними одне щодо одного? У такому разі “відчуження від школи символізує для учня відхід від соціально схвалюваних норм, а боротьба зі школою та вчителями – боротьбу із суспільством” [2, с. 45].

Тема шкільного неблагополуччя нерідко порушується в вітчизняних ЗМІ, тож нескладно простежити певні тенденції щодо насильства в загальноосвітніх закладах України. Так, у ТВ обговореннях “Шкільний бойкот” (серія з 3 передач),

“Монстр з початкової школи”, “Гроза школи”, “Конфлікт поведінки” і т. ін. розглядаються ситуації, коли діти молодшого шкільного віку демонструють відверто неадекватну поведінку, чим лякають або дратують передовсім дорослих – педагогічні колективи, батьків інших дітей тощо. У передачах “Шкільна дідівщина”, “Дідівщина в школі з булжниками в руках”, “Травля однокласників”, “Чому зламали хребет у школі”, навпаки, самі потерпілі підлітки є, по суті, аутсайдерами в шкільному колективі й, щонайсумніше, батьки часто підтримують булінг, здійснюваний їхніми дітьми. А в історії “Я сяду в свої 15 на 8” один із підлітків загинув у шкільній бійці¹.

Ці та інші випадки є проявами шкільної дезадаптації (далі – ШД). Її сутність полягає в тому, що коли з тих чи інших причин навчатися не виходить, учні компенсують це чимось іншим, зокрема, самостверджуються через конфлікти з учителями, недисциплінованість, браваду чи взагалі починають уникати школи (прогули, пропуски занять, вигадані хвороби й т.ін.), часто знаходячи поза школою референтну групу, у якій повністю відсутня така моральна цінність як знання. Це – прямий шлях до соціальної дезадаптації. Поки в учня наявна мотивація учіння (нехай навіть із примусу), зберігається надія відходу від соціальної дезадаптації. Якщо її немає, відбувається відчуження від школи, колективу, і тоді реабілітувати такого учня буває украй складно.

Отже, ШД є перехідним етапом між соціалізованою й делінквентною поведінкою. Увагу слід приділяти всім видам дезадаптації підлітків, та все ж більшість дослідників вважає, що складною дитиною слід займатися тоді, коли вона ще не потрапила у злочинне середовище, коли “хвороба не запущена”, існуючи як ШД.

На цьому етапі з урахуванням соціально-психологічного критерію всі порушення поведінки можна поділити на 4 типи:

– антидисциплінарна поведінка – характеризується стійкими й повторюваними порушеннями шкільної дисципліни й розпорядку, включаючи порушення правил поведінки на уроках, відмову від виконання шкільних і домашніх завдань, систематичні прогули і зриви уроків;

– антисоціальна поведінка – включає в себе бродяжництво, вербальну агресію, фізичну агресію, стійке ухиляння від навчання, сексуальні ексцеси, ранню алкоголізацію;

– аутоагресивна поведінка – суїцидальні спроби, демонстративно шантажні аутоагресивні висловлювання та дії;

– делінквентна поведінка – крадіжки, жебракування, хуліганство, погрози [3, с. 352–353].

Зазначеним поведінковим порушенням передують характерні зовнішні прояви – зниження інтересу до навчання аж до небажання відвідувати школу, погіршення успішності, уповільнений темп засвоєння навчального матеріалу, неорганізованість, неухважність, повільність чи гіперактивність, невпевненість у собі, конфліктність, порушення відносин тощо. Усі вони, як правило, ускладнюють дефекти мікросередовища: школи, родини, найближчого кола спілкування тощо.

Дуже часто дезадаптовані учні не знаходять свого місця в колективі класу, мають низький соціометричний статус, їм незатишно у школі. Потрапляння в розряд відкинутих серед підлітків автоматично тягне підліткову дезадаптацію. У житті школярів, особливо підлітків, значення такого мікросередовищного фактору,

¹ За матеріалами ТВ передач “Говорить Україна” (телеканал “Україна”) і “Стосується кожного” (телеканал Інтер) за 2015–2018 роки.

як оточення однолітків, становище у групі, взаємовідносини, дуже велике. Школяр, що має низький соціометричний статус, не задовольняє потребу в афіліації², виникає внутрішній дискомфорт, який стає приводом для негативної навчальної мотивації, а отже, ШД. Якщо неповнолітній не знаходить місця в колективі, у нього з'являється відчуття відчуженості, що призводить до численних девіацій у поведінці.

Поняття “девіантна поведінка” часто ідентифікують з поняттям “дезадаптація”, що в аспекті освітніх педагогічних цілей та завдань навчання й виховання учнів набуває характеру як шкільної, так і соціальної дезадаптації загалом. З точки зору представників психодинамічної теорії поведінкових девіацій (А. Адлер, К. Хорні), людина за своєю природою істота суспільна й тому основним чинником, що мотивує її дії, є соціальні потреби, потреба контакту із суспільством. При порушеннях у розвитку особистості дитини формується відчуття безпомічності, емоційної ізоляції й загрози з боку потенційно ворожого оточення.

У доробку вітчизняних та іноземних авторів вивчалися такі проблеми як: прояви дезадаптації, причини виникнення, визначення видів, підвидів та рівнів дезадаптації, а також шляхи подолання деяких проявів дезадаптації в освітньому процесі школи. У вітчизняній і зарубіжній науці проблеми соціальної адаптації й самореалізації підлітків розглядалися в доробку Р. Бернса, Л.С. Виготського, І.С. Кона, А. Маслоу, Е. Еріксона, Міньковського Г.М., Коломoeць Т.О., Багаденко І.П., Плугатар Т.А., Лубенець І.Г. та ін.

Наразі сформувався такі підходи до розуміння й пояснення такого складного соціально-педагогічного явища як ШД.

Перший підхід – медико-біологічний. ШД – порушення пристосування особистості школяра до умов навчання у школі, що виступає як розлад у дитини загальної здатності до психічної адаптації у зв'язку з певними патологічними факторами. За таким підходом, до групи ризику відносять дітей із затримкою психічного розвитку.

Другий підхід – соціально-психологічний – ШД – це багатфакторний процес зниження і порушення здатності дитини до навчання внаслідок невідповідності умов і вимог навчального процесу, найближчого соціального середовища її психофізіологічним можливостям і потребам. Тобто у групі ризику опиняються діти, що опинилися в складних умовах життя (діти-сироти, позбавлені батьківського піклування, діти-жертви насильства, утисків та нехтування значущими потребами та інтересами дитини, діти із сімей, що потерпають від соціально-економічних злиднів (бідні, безробітні, біженці, мігранти).

З першими двома підходами суголосна типологізація груп ризику ШД Н. Савіної:

1. Група академічного ризику: діти з дефіцитом у розвитку шкільнозначимих психофізіологічних функцій; педагогічно запущені діти; діти з несформованою навчальною мотивацією тощо.

2. Група соціального ризику: головним чином, соціально депривовані діти;

3. Група ризику за здоров'ям: діти з хронічними захворюваннями, нервові діти, такі, що часто хворіють.

4. Діти з комплексними проблемами [4].

Третій підхід – соціально-педагогічний : ШД розглядається як частина соціальної дезадаптації й являє собою неадекватний механізм пристосування

² Афіліація – намагання людини бути серед інших. Ця потреба задовольняється в референтній групі – реальній чи уявній соціальній спільноті, на норми, цінності та думки якої індивід орієнтується у своїй поведінці.

дитини до школи, що виражається в порушенні навчання й поведінки, конфліктних стосунках, психогенних захворюваннях, завищеному рівні тривожності, спотвореннях особистісного розвитку. Як відомо, криза перехідного віку характеризується слабкими адаптаційними можливостями, що може породити внутрішні й зовнішні труднощі. *Адаптаційний конфлікт* виникає на основі порушення рівноваги між суб'єктом і навколишнім середовищем, у вузькому сенсі можна зазначити, що він виникає за порушення соціальної адаптації. Це конфлікт між вимогами, які висуває середовище, із можливостями самої людини (інтелектуальними, фізичними, психічними). Учня з вираженою ШД характеризують складні системи відносин з навколишнім світом і самим собою, які призводять до порушень соціальних норм у різних сферах діяльності. При цьому відповідні реакції з боку значущих для дитини соціальних груп можуть призвести до її ізоляції, а відтак, до ще більш глибоких порушень у системі відносин [5].

Отже, усталені в науці дефініції поняття ШД як ключовий момент виділяють конфлікт школяра і шкільного середовища. Тільки в одному випадку ШД розглядають як нездатність дитини адаптуватися до конкретних мікросоціальних умов ("важкі" чинять спротив, не піддаються, відкидають педагогічні впливи; педагогічно запущені – ті, хто потрапив у несприятливі для розвитку обставини й яких ще можна порівняно легко виправити; соціально запущені (девіантні, асоціальні, делінквентні тощо), що порушують суспільні норми, дискомфортні (тривожні, агресивні, негативні, відчужені, депривовані) – ті, у кого наявне внутрішнє неблагополуччя), а в іншому, – як похідна недосконалості самого простору шкільної освіти. Труднощі багатьох учнів з низьким рівнем успішності є не наслідком розумової чи фізичної неповноцінності, а результатом їх власного суб'єктивного уявлення про себе як про неуспішних особистостей. Причому подібне бачення себе у 30 % випадків сформовано педагогами й підтримано однокласниками. Так, іноді школа сама стає для дитини чи підлітка джерелом дезадаптації.

До числа педагогічних факторів, які негативно позначаються на розвитку дитини й ефективності впливу освітнього середовища, належать такі: невідповідність шкільного режиму й темпа навчального процесу санітарно-гігієнічним умовам виховання, екстенсивний характер навчальних навантажень, переважання негативної оцінкової стимуляції і "сміслові бар'єри" у стосунках дитини й педагогів, конфліктний характер внутрісімейних відносин, що формується на основі навчальної неуспішності. Небезпека існує завжди, коли дитина працює на межі своїх можливостей.

Розглядаючи психологічні детермінанти неефективності педагогічної взаємодії як фактора ШД, можна відзначити проблеми в емоційній сфері учнів та вчителів. У школярів більшою мірою виявляється низький рівень навиків керування психоемоційним станом, підвищена шкільна тривожність; у педагогів емоційна сфера характеризується схожими особливостями: більше 70 % педагогів мають емоційні проблеми в міжособистісному спілкуванні, які або ускладнюють взаємодію партнерів по спілкуванню, або заважають встановити емоційні контакти з людьми. Виявляється неідентичність оцінювання стилю міжособистісної взаємодії вчителів і учнів. Учні оцінюють стиль міжособистісних відносин педагога більшою мірою як владно коригувальний, ніж як розуміючий і підтримуючий. Водночас більшість учителів оцінюють себе як дружню гармонійну особистість, що тяжіє до співробітництва, відзначають уміння бути гарним наставником, організатором.

Сучасний учитель працює з підлітком на індивідуальному, а не особистісному рівні, тобто в полі зору опиняються головним чином інтелект, операційна успішність, виконання передбачених функцій і аж ніяк не життєві смисли, особистісна самореалізація, особистісні функції дитини. Зовнішнє домінування педагога не завжди супроводжується внутрішньо суголосними тенденціями в учнів.

Найбільш типові помилки, яких припускаються педагогічні колективи в школах: незнання вікових та індивідуальних особливостей дітей; поверхневність суджень про дитину, небажання заглибитися в сутність подій, ситуацій; некомпетентність у використанні педагогічних стимулів, зловживання словесними методами впливу; слабкі знання методів діагностики; невміння правильно взаємодіяти з родиною школяра; невміння збудити інтерес до знань на уроці; розходження між повчанням і власною поведінкою; невміння оптимістично дивитися на дитину; непосильність вимог до школяра, – нерідко породжують *смысловий бар'єр*, у результаті чого учень стає “глухим” до справедливих і, здавалося б, потрібних вимог.

Смысловий бар'єр – явище, коли дитина, добре усвідомлюючи і вмюючи виконувати те, що вимагає від неї вчитель, нібито не приймає цієї вимоги й намірено не виконує її [6].

Хотілося б відзначити, що поява смыслового бар'єру часто супроводжується непорозуміннями між дорослими – батьками й вчителями, які з тих або інших причин не можуть виробити спільної стратегії щодо виховання дитини, дивляться на неї ніби під різним кутом зору. Від того, як організована взаємодія “учитель – учень – батьки” (а така взаємодія, на нашу думку, можлива завжди), залежать і успішність адаптації учнів, і їх включеність у спільний навчальний процес, і навчальна мотивація.

У зв'язку із зазначеним вище, не можна не погодитися з думкою Р.В. Овчарової про те, що “випучування соціально-економічних, медико-біологічних та інших причин затуляє проблеми педагогічного обов'язку та компетенції” [7, с. 101]. Утім, украй неправильно зводити ШД до проблеми “поганого”, “упередженого” вчителя. Не слід забувати, що саме специфічне ставлення до дитини в родині, стиль батьківської поведінки, актуальний родинний клімат визнаються рядом психологів мало не найголовнішою, а то й єдиною причиною виникнення ШД чи принаймні деяких її форм.

У сучасній системі дефініцій поняття ШД виступає і як описове, і як діагностичне. Одним з найвдаліших, на нашу думку, є визначення О.В. Карбановича шкільної дезадаптації як явища.

Шкільна дезадаптація – комплексне психолого-педагогічне явище неуспішності пристосування учня до умов життя, яке формується в результаті неможливості задоволення базових потреб особистості й невідповідності індивідуальних здібностей вимогам освітнього середовища [8].

Важливо згадати в цьому дослідженні такий поширений сьогодні в освітніх закладах України різновид шкільної дезадаптації як *латентну ШД* – приховане від оточуючих неблагополуччя у всіх сферах навчальної діяльності, яке проявляється у втраті інтересу до пізнання і підміні його навчальною поведінкою, зорієнтованою на оцінки, формальному виконанні норм школи як соціального інституту, переживанні стану внутріособистісного дискомфорту, що виражається у тривалих внутрішніх конфліктах у дітей без вираженої інтелектуальної недостатності.

Отже, проведений у дослідженні аналіз проблеми ШД в сучасному українському суспільстві дає можливість дійти низки висновків.

1. ШД підлітків визначається більшою мірою соціокультурними чинниками (системою соціальних відносин, культурними традиціями дорослішання й загостренням потреби у груповій приналежності), і основні труднощі адаптації підлітка у школі пов'язані зі сферою міжособистісних відносин.

2. Адаптацію до школи слід розглядати не лише як процес пристосування до ефективного функціонування в цьому середовищі, але й як активне освоєння особистістю навколишнього простору, пов'язаного з її здатністю до психологічного, особистісного, соціального саморозвитку.

3. ШД не є процесом самостійним, а безпосередньо пов'язана із соціально-психологічною дезадаптацією підлітка. Іншими словами, робота над попередженням дезадаптації дітей має виходити поза межі шкільних класів. Необхідна робота з родинами підлітків, як дезадаптованих, так і ні, з метою попередження їх подальшої дезадаптації.

4. Основними причинами ШД можуть бути особистісно-індивідуальні особливості дитини, або особливості мікросоціального оточення й неадекватних умов шкільного навчання.

5. Основу дезадаптованої поведінки складає конфлікт, під впливом якого поступово формується неадекватне реагування на умови й вимоги середовища у формі тих чи інших відхилень у поведінці як реакція на систематично постійно провокуючі фактори, упоратися з якими дитина не може.

Отже, істотним компонентом шкільної дезадаптації є труднощі міжособистісної взаємодії – учнів з учнями, педагогів з учнями, педагогів з батьками, батьків зі своїми дітьми. Тому, щоб запобігти цьому явищу, необхідно передовсім підтримувати постійний діалог як форму відносин між учителями й батьками, що ґрунтується на повазі до шкільних правил з боку батьків, а також на повазі вчителя до думки батьків, а в самих дітях розвивати навички комунікативної компетентності, запобігати появі аутсайдерів у класах, утверджувати цінність кожної дитини для класного колективу.

У перехідний період суспільного розвитку поступово формується новий тип людини – гомо-цвішенс (нім. *zwischen* – “між”) – “людини дезорієнтованої”, проте здатної посісти будь-яку соціальну нішу. Дезадаптований підліток, не маючи твердих переконань, морального стрижня, належної підтримки з боку родини, місця в референтній групі, яке б задовольняло його, шукатиме інших шляхів власної реалізації. І цілком можливо, знайде своє місце у кримінальному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зайцев М.А. Конфликты подростков и родителей как предмет юридической психологии. Вест. Таганрогского инст. 2016. С. 54–59.
2. Фрумин И.Д. Как преодолеть отчуждение от школы. Педагогика. 1993.
3. Кулганов В.А., Сорокина Н.В. Школьная дезадаптация как один из факторов антисоциального и делинквентного поведения “трудных детей”. Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2006. № 3(31). С. 350–355.
4. Савина Н. Школьная дезадаптация: природа, структура, причины. Наука и школа. 2010.
5. Петрова Е.Ю. Школьная дезадаптация и педагогические условия ее преодоления. Вестник ТГПУ. 2012. № 11(126). С. 166–169.

6. *Молодцова Т.Д.* Роль социально-педагогических факторов в появлении школьной дезадаптации. Вестник ТГПИ. С. 291–296.

7. *Овчарова Р.В.* Психологический портрет социокультурного и педагогически запущенного ребенка. Архангельск: Изд. Архангельского гос. пед. университета, 1994.

8. *Карбанович О.В.* Характеристика старшего подростка в контексте проблемы школьной дезадаптации. Вестник Брянского госуниверситета. 2015. № 2. С. 74–78.

Отримано 14.11.2017